

*Sharova Tatyana Michaylovna,
Melitopol state pedagogical university
Associate professor of department of Ukrainian and foreign literature
E-mail: Tanya_sharova@ukr.net*

Literary process of the 20th years of the XX century and mechanisms of formation of the political discussion

In the article, we will try to understand the specifics of literary and artistic creativity of Ukrainian writers in the Soviet paradigm of the 20 years of the twentieth century. Attention is focused on the practices of adaptation to political pressure, one of which we define the logic and arguments of the conformism of subjects of aesthetic creativity in the conditions of the formation of political discourse.

Key words: literary process, socialist realism, ideology, political discourse, conformism.

*Шарова Тетяна Михайлівна,
Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького
доцент кафедри української і зарубіжної літератури
E-mail: Tanya_sharova@ukr.net*

Літературний процес 20-х років XX століття і механізми формування політичного дискурсу

У статті робимо спробу осмислити специфіку літературно-художньої творчості українських письменників у радянській парадигмі 20-х років XX століття. Увагу зосереджуємо на практиках адаптації до політичного тиску, зосібна визначаємо логіку та аргументи конформізму суб'єктів естетичної творчості в умовах формування політичного дискурсу.

Ключові слова: літературний процес, соцреалізм, ідеологія, політичний дискурс, конформізм.

Упродовж останніх десятиліть антропоцентризм літературознавчих розвідок детермінує осмислення дискурсивних практик, актуалізованих у художньому полі літератури, що формували ідентичність людини та визначали масову свідомість тоталітарного соціуму. Фаховий перегляд формату і критеріїв літературного процесу, особливостей літературної політики в умовах дискурсу влади не тільки ідентифікує моделі пам'яті та основні наративи їхньої організації, а й забезпечує формування об'єктивної картини минулого. Наразі системна реконструкція радянської літератури часів тоталітаризму в її українській проекції представлена дослідженнями таких вітчизняних літературознавців, як Т. Гундорова («Соцреалізм як масова культура»), І. Дзюба («Література соціалістичного абсурду (Твори українських радянських письменників 30-х років про індустріалізацію, колективізацію, розкуркулення, голод)», «Пятьдесят лет спустя: украинская литература 30-х годов – глазами 80-х»), М. Попович («“Соціалістичний реалізм” як соціокультурне явище»), Л. Сенік («Національна ідентичність української літератури за умов тоталітаризму: 30-ті роки і пізніше (проблема літературної опозиції)») та ін. Вагомим внеском у теоретичний та історико-літературний дискурс українського соцреалізму є монографії І. Захарчук («Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму)»), О. Філатової («Автор і текст у системі соцреалізму»), В. Хархун («Соцреалістичний канон в українській літературі: генеза, розвиток, модифікації»).

Попри означені різноформатні й різноаспектні праці, питання культурної стратегії тоталітаризму, способів політичної регламентації естетичних норм тоталітарної культури потребують комплексного та системного аналізу. Відтак, за мету нашого дослідження обираємо ідентифікацію практик адаптації українського письменства в соціокультурній реальності сталінського періоду, простеження логіки та аргументів конформізму суб'єктів художньої творчості.

Український літературно-мистецький процес 20-х років XX століття – явище яскраве й неоднорідне, зумовлене, за справедливим визначенням Д. Чижевського, «значною мірою позалітературними причинами»¹: національно-визвольними змаганнями (утворення Центральної Ради, проголошення УНР) та суспільними й політичними катаклізмами, зумовленими більшовицьким переворотом. Логіка наукових розвідок доводить, що в умовах загалом деструктивної пореволюційної атмосфери в Україні стався справжній «національно-культурний вибух», у якому, на переконання І. Дзюби, «...матеріалізувалася й енергія, нагромаджена за роки піднесення українського життя й української думки передреволюційної доби»².

Саме в ці роки поглиблюється попит на набутки, що входили до національної культурної спадщини – передусім літератури. Як занотовував 1924 року у своєму «Щоденнику» С. Єфремов: «Мода настала на українську літературу. То жодного видавництва не можна було переконати, щоб видавало старших українських письменників, а це наперобій закликають до роботи – «Державне видавництво», «Шлях Освіти», «Час» ...Сьогодні була нарада в «Часі». Намічено цілу бібліотеку з українських письменників. Од редагування цілої серії відмовився, а запропонував тільки Гребінку, Свидницького та Грабовського, бо вони у мене виготовлені ще з 1920 року»³. Виразно прослідковується тенденція до розширення соціально-культурного простору для мистецьких ініціатив: розвитку експериментального (паралельно з традиційним) театру, народження професійної української кінодраматургії.

У системі характерних феноменів соціокультурної реальності першого пореволюційного десятиліття виокремлюються два одночасно діючі фактори. З одного боку, в цей період значно поживляється вивчення, критичне переосмислення та

1. Чижевський Д. Реалізм в українській літературі. К.: ВЦ «Просвіта», 1999. С. 64.

2. Дзюба І. М. Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна. К.: Криніця, 2003. С. 37.

3. Єфремов С. Щоденники, 1923–1929. К.: ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. С. 73.

популяризація вітчизняної історії й культурних надбань українського минулого. З'являються історико-літературні («Історія української літератури» М. Грушевського, «Історія українського письменства» С. Єфремова, «Нове українське письменство» М. Зерова, антологія А. Лебеда й М. Рильського «За 25 літ») та теоретичні дослідження, серед яких: «Наука віршування» Б. Якубського, «В майстерні художнього слова» О. Білецького, «Як будувати оповідання» М. Йогансена, «Поетика новели» Г. Майфета) тощо.

У полярному соціокультурному просторі формувалися й розвинулися умови для глибокого аналітичного осмислення сучасних літературних надбань, європейських канонів і взаємин із класичною спадщиною, здобутків і прорахунків попередників. Великою мірою цьому сприяло й те, що означені проблеми вийшли у площину публічного обговорення під час літературної дискусії 1925–1928 років, ініційовану, по суті, статтею М. Хвильового «Про “сатану в бочці”, або Про графоманів, спекулянтів та інших “просвітян”». У поле критичного осмислення доволі широкого кола учасників потрапили проблеми, що стосувалися подальшого розвитку української літератури, підвищення її художнього рівня, подолання провінційності та виведення у формат нового, європейського дискурсу. Проте чи не всі ці питання фокусувалися навколо окреслених М. Хвильовим дилем, вкрай важливих для національного самовизначення – «Європа чи Просвіта?», «Україна чи Малоросія?»).

Ці питання ґрунтовно й системно проаналізовані в наукових розвідках сучасних українських літературознавців (М. Жулинського, Л. Кавун, В. Мельника, Ю. Коваліва, Р. Мовчан, Л. Сеника та ін.). Риторика дискусійних опонентів супроводжувалася декларуванням як світоглядних маніфестацій, так і нових естетичних стратегій щодо іманентної сутності літератури, її специфіки й функцій. Якщо концепцію М. Хвильового щодо майбутнього української літератури, пов'язаного з «психологічною Європою» й «азіатським ренесансом», його категоричне заперечення «масовізму» та «червоної халтури» підтримали побратими по ВАПЛІТЕ, на неї відгукнулися навіть аполітичні «неокласики» й «попутники», то апологети творення «нової пролетарської літератури», члени наскрізь ідеологізованих «Плугу», «Гарту», ВУСППу, «Молодняка» не просто стали в опозицію, але й висунули конкретну ідею творення літератури (загалом, мистецтва) на чітких політико-ідеологічних позиціях. Деякі аспекти теоретичних міркувань з цього приводу викладені у статті Т. Шарової⁴.

Виступи ортодоксальних критиків Б. Коваленка, В. Коряка, І. Лакизи, С. Щупака в періодиці й на київському диспуті фокусувалися навколо ідеї пролетарського мистецтва і літератури, заперечуючи естетичні засади, визначали її утилітарне призначення служити «робітничій масі». Показовими в цьому плані є думки марксистка Б. Коваленка, який вважав, що «пролетарська література характеризується відповідною психологією та ідеологією, художньо оформленою, також соціальною тематикою, зокрема робітничою, хоч у певній пропорції припускає індивідуальні мотиви й теми, якщо вони характерні для членів пролетарського колективу»⁵. В означеному руслі боротьби за партійне розуміння шляхів розвитку пролетарської літератури літературний чиновник визначив завдання для марксистської критики, що мала «не лише об'єктивно оцінювати факти й процеси пролетарської та непролетарської літератури», але й мусила «перевіряти класичну спадщину, одвоювавши в буржуазних критиків право на монопольну обробку класиків», «викривати опортуністичні тенденції й методологічні огріхи попутників від марксизму», проводити «творчу та ідеологічну боротьбу за гегемонію пролетарської літератури».⁶

Подібні міркування були ознаками дедалі небезпечного, більш загрозливого домінування політичних рефлексій у соціокультурній атмосфері того часу, про що відверто сказав у своєму виступі письменник М. Івченко під час диспуту «Шляхи розвитку сучасної літератури» 1925 року, акцентуючи на надмірній ідеологізації та політизації літератури: «...літературі поставлено вимоги, невластиві і небезпечні для її розвитку. Ми хочемо підігнати її під якусь мірку ідеологічну, щоб вона сантиметр у сантиметр зійшлася з політграмотою Коваленка. Життя значно ширше, воно щороку дає ухили від яких би то не було норм, і ми, як художники, не можемо обійти цього (...) справа полягає не в тому, “Європа чи Просвіта”, а в тому, чи відбивати треба справжню дійсність, чи дотримуватись якихось вузько-схоластичних вимог. Я думаю, було б найвним обвинувачувати нас у неприйманні революції, влади, коли в інших ділянках ми для неї працюємо цілком сумлінно. Але дозвольте виявляти мені світ так, як я його бачу»⁷. Міркування М. Івченка корелюють з позицією В. Підмогильного, який також виступив на диспуті від імені «ланчан» і одважився говорити про «небезпечного типа ура-комуніста», що засуджує твори, які не відповідають офіційній ідеології (незалежно від їх художнього рівня), «засипає ...письменство макулатурою і починає захоплювати команди висоти в літературі»⁸.

Визначальні критерії й найважливіші принципи обґрунтовувалися у виступах не тільки доскіпливих ортодоксальних критиків, але й критиків, яких не можна однозначно зарахувати до апологетів пролетарської ідеології. Показовою у цьому плані є позиція Ю. Меженка – директора Українського науково-дослідного інституту книгознавства. Якщо 1919 року у статті «Творчість індивідуума і колектив» критик ідентифікує мистецтво як вільний, індивідуальний акт творчості, заперечуючи будь-який класовий підхід («...нема творчості “класової” (...), нема творчості юрби, натовпу (...) є лише творчість народу», «національність диктує свої вимоги індивідуумові»⁹); то чотири роки по тому відмовиться від попередніх міркувань і визначатиме класовий принцип єдиним критерієм оцінки минулого мистецтва. «Революційна доба традицій не шукає. Старе – для історії, ми – в сучасному, сучасне – ще не було, і тому мистецтво сучасності має бути ще небувалим... Досягнуто те, що вироблено критерій для оцінки минулого мистецтва. Цей критерій не є плід одного творця якоїсь групи, школи, течії. Цей критерій справедливо можна назвати критерієм *класової свідомості* (курсив наш. – Т.Ш.). Інша справа, чи він бездоганно науковий, а може, він хибує на різні деталі»¹⁰, – не зовсім певно констатував Ю. Меженко 1923 року у статті «На шляхах до

4. Шарова Т.М. Теоретичні аспекти дискурсу українських письменників 20-30 - х рр. XX ст.: тематичний спектр та рецептивна естетика. Вісник Маріупольського державного університету. Серія : Філологія / гол. ред. К.В. Балабанов; відп. ред. серії С.В. Безотнікова. – Вип. 10. – Маріуполь: МДУ, 2014. – С. 124–132.

5. Коваленко П. Українська пролетарська література. К.: Бібліотека газети «Пролетарська правда». 1929. С. 3.

6. Там же. С. 48.

7. Шляхи розвитку сучасної літератури : Диспут 24 травня 1925 р. К.: Кулькомісія Місцкому УАН, 1925. С. 74.

8. Там же. С. 38.

9. Меженко Ю. Творчість індивідуума і колектив. Лейтес А., Яшек М. Десять років української літератури (1917–1927); у 3 т. Х.: ДВУ, 1928. Т.2. 1928. С. 9.

10. Меженко Ю. На шляхах до нової теорії. Червоний шлях. 1923. №2. С. 203.

нової теорії», надрукованій на шпальтах журналу «Червоний шлях».

Отже, детермінантами літературного вибуху в Україні було кілька різнорідних чинників, проте є очевидним той факт, що літературні обговорення, полеміки того часу, як і літературна дискусія, розпочиналися і проходили в культурно-мистецькому форматі, хоч і з ідеологічним нашаровуванням, що розділяв розмаїте українське письменство на два табори. Якщо позиція нової генерації письменників, зорієнтованої на заперечення народницького етнографізму, подолання провінційності, підвищення художнього рівня української літератури та засвоєння світової класики була поміркованою і водночас конкретною щодо завдань і перспектив, то представники «молодого пролетарського мистецтва» виголошували й захищали свої ідеї активно, навіть наступально, відкидаючи «старе, буржуазне мистецтво» (Г. Михайличенко), йдучи до «знищення всіх традицій» (В. Коряк).

Теоретичні розмірковування на дискусійному полі торкалися проблеми провідного стилю нового мистецтва: спочатку таким проголошується імпресіонізм як «соціалізм у мистецтві» (І. Кулик), символізм (Ан. Лебідь), потім романтизм, що міг відобразити грандіозність революційної епохи (М. Доленго). Натомість футуристи наголошували власне утилітарну функцію мистецтва, «більшовицько-виробничий підхід» до літератури, оскільки «часи сентиментальних розмазувань, гастрономічних смакувань виїденого яйця, психологічних викрутасів та вивертів, достоевщини та гамсуновщини, часи «зайвих» людей та чеховських слюняїв, містичних «поглиблень» та «воспареній», «богоборчества» та «богоискательства», «изысканности» та «утончений», часи гурманствуючого естетизму та естетствуючого гурманства, – словом, часи того, що з боку виробничого є нерациональне, кустарне, непотрібне й невігідне, – ці часи минули назавжди»¹¹.

Загалом, в умовах революційного радикалізму 1920-х років виразно окреслюється процес інтенсивного «змішування культури з політикою», який за досить короткий проміжок часу призводить «...до ідеалу всесвітньої держави, котра ... матиме в кінцевому підсумку єдину уніфіковану всесвітню культуру»¹². У такому специфічному контексті заідеологізована суспільна атмосфера впливає на світоглядні позиції письменників, більшовицькі директиви корелюють творчі принципи й обмежують естетичний вибір та свободу авторської самореалізації.

11. Ланський М. Лівий роман. Нова генерація. 1927. № 2. С. 38.

12. Еліот Т. С. Єдність європейської культури. Всесвіт. 2003. № 1–2. С. 147.